

Jacques Mertens

De bevolking van de Zeventien Provinciën
omstreeks 1570.
Demografie met de natte vinger

Tot 1997 werden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel een aantal banden bewaard in de verzameling Handschriften/Manuscripts divers onder nr. 381. Het gaat om 11 volumes stukken van diverse aard en tijdstip, die in 1997 aan het Rijksarchief te Brugge overgedragen werden en daar werden opgenomen in de verzameling Aanwinsten. Momenteel zijn de volumes er bekend als “aanwinsten 3956” en beschreven als “stukken betreffende Vlaanderen, Brugge en het Brugse Vrije, 14de-18de eeuw”. Deze beschrijving is correct want heel veel stukken zijn onder de noemer “Vlaanderen, Brugge en het Brugse Vrije” te rangschikken. Toch is er af en toe een stuk dat breder is dan deze omschrijving. Dit is onder meer het geval voor een document, ingebonden in het oude volume 381B, dat reeds mijn aandacht had getrokken tijdens mijn stage in het Algemeen Rijksarchief in 1963. Het gaat om een voorstel van een zekere Christoffel Haghenburgher en dateert van 1577. Het is Hagheburghers bedoeling het Spaans bewind aan de nodige middelen te helpen om de aan de gang zijnde (burger)oorlog te financieren op een voor de bevolking min of meer draaglijke wijze. Daarom gaat hij vanzelfsprekend uit van het (geschatte) haardenaantal per vorstendom om zo te bepalen wat ieder vorstendom op redelijke wijze als last kan dragen. Zijn cijfers zijn derhalve niet meer dan schattingen en dan nog zeer ruwe schattingen met de natte vinger, wellicht soms met een druipnatte vinger. Toch mogen wij aannemen dat de auteur tenminste tot op zekere hoogte de verhoudingen tussen verschillende provincies (vorstendommen) eerbiedigt. Het is ook aan de administratie immers voldoende bekend waar meer en grotere steden aanwezig zijn, waar de bevolkingsdichtheid groter of minder groot is.

1 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume.

Hoe gaat Haghenburger te werk? Hij begint zijn numerieke gegevens met een overzicht van de volledige Zeventien Provinciën. "Il est vray que les dix-sept provinces de ces Pays-Bas contiennent 208 villes closes lesquelles quotisez lung parmi laultre à 1500 maisons et menages font ensemble maisons 312.000".

"Item lesdits pays contiennent places 150 sans murailles aussy bonnes que villes avecq 6300 villaiges acloses y comprins plusieurs baronnies avecq les appendances de leur ressort qui se quotisent lung parmy laultre à 100 maisons ou menaiges font ensemble maisons 645.000".

"Somma sommarum maisons 957.000"².

Vermits de bedoeling van Haghenburger in de eerste plaats fiscaal is, houdt hij rekening met wie niet zal kunnen bijdragen. Hij schat het aantal doorheen heel het door hem opgestelde document op één derde van het totaal. Dit is een aanvaardbaar en regelmatig voorkomend en door de literatuur bevestigd cijfer³. Zo komt hij op een totaal van 638.000 belastbare haarden. Hierop gaan wij verder niet in omdat wij zijn cijfers alleen voor demografische doeleinden willen benaderen.

Vanzelfsprekend zal men, om een schatting te maken van het volledige bevolkingsaantal, een cijfer met het gemiddeld aantal personen per huishouding moeten bepalen. Dit houdt uiteraard tot op zekere hoogte willekeur en onzekerheid in.

Haghenburger zet zijn uiteenzetting voort met een gelijkaardige berekening per provincie. "En premier le Brabant contient - et mis à la plus grande calculation :

26 villes a 2500 maisons font	66000
718 villaiges, bourgs, bourgades à 100 maisons font	71800
Puis Ravenstein, Dalem, Valckenborch et Limborch avecq leur appendances à	4000
Somma maisons	141800" ⁴

2 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume, f. 264r.

3 J.A. VAN HOUTTE, *Economische geschiedenis van de Lage Landen, 800-1800*, Haarlem, 1979, p. 111; E. HELIN, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1800', (*Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5, Haarlem, 1980, p. 173).

4 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume, f. 267v.

Het spreekt vanzelf dat zo'n - praktisch absolute - simplificatie, namelijk alle steden en dorpen allemaal eenzelfde aantal huizen toe te kennen, onmogelijk met de werkelijkheid kan overeenstemmen. Zo zwaar moeten we er dan nochtans ook weer niet aan tillen. In de statistieken van onze tijd zouden wij eenzelfde techniek kunnen gebruiken. Alleen zou men dan formuleren met "zo veel dorpen met *gemiddeld* zoveel huishoudingen".

Voor iedere omschrijving geeft de auteur op de tegenoverliggende bladzijde nog een andere schatting. Nooit verandert het aantal steden en dorpen, wel wordt de berekening gevoerd met een kleiner aantal huizen voor iedere stad of dorp.

Als wij het totaal geschat door Haghénburger vermenigvuldigen met het gebruikelijke coëfficiënt voor het aantal personen per huishouding (4,5), dan zou de bevolking van de Verenigde Provinciën 4.306.500 personen tellen. Dit cijfer is merkkelijk hoger dan dat geschat door de Venetiaanse ambassadeur Francesco Badoero, die de bevolking schatte op 3.000.000 in 1557 en dat van Ludovico Guicciardini die omstreeks dezelfde tijd een schatting maakte van 3.300.000 inwoners, maar merkkelijk lager dan dat van de hoveling van Margareta van Parma die de bevolking van de Spaanse Nederlanden op tien miljoen schatte.

Wij laten thans een tabel volgen met de gegevens voor iedere provincie : naam, aantal steden, gemiddeld aantal huishoudens, totaal, aantal dorpen, gemiddeld aantal huishoudens, totaal, algemeen totaal. Dan volgen de "minimale" cijfers van huizen per stad en dorp, met opnieuw de minimum-totalen.

Het totaal van 961.900 wijkt weinig af van het door Haghénburger geciteerde globaalcijfer van 957.000.

Het spreekt voor zichzelf dat zulke grove vereenvoudigingen en simplificaties met veel argwaan dienen bekeken te worden. Het is inderdaad meer dan een statistisch verantwoorde vereenvoudiging te stellen dat Vlaanderen 28 "steden" van 2500 huishoudens telt als men bedenkt dat in dit gemiddelde steden als Gent en Brugge met wellicht ongeveer tienduizend huishoudens enerzijds en ook steden als Blankenberge en Oostende met misschien slechts 1000 haarden en Damme en Sluis met een nog veel geringer aantal anderszijds opgenomen zijn. Wij moeten er evenwel reke-

"Provincie"	aantal steden	gemiddeld aantal huishoud.	totaal	aantal dorpen	gem.aant. huis-houdens	totaal	algemeen totaal	algemeen totaal	min.gem. aantal huishoud.	min.gem. aantal huishoud.	totaal	min.alg. totaal
									steden	dorpen		
Brabant	26	2500	66000	718	100	71800	137800		2000	75	105850	
Ravenstein ...							4000	141800			4000	109850
Vlaanderen	28	2500	70000	1184	100	118400	188400	188400	2000	100	118400	174400
Artois	12	1000	12000	850	100	85000	97000	97000	1000	75	75750	75750
Henegouwen	24	1000	24000	950	100	95000	119000	119000	1000	75	95250	95250
Utrecht	5	600	3000	70	100	7000	10000	10000	600	75	8250	8250
Overijssel	8	1000	8000	30	100	3000	11000	11000	1000	75	10250	10250
Mechelen								3000				3000
Friesland	13	1000	13000	490	100	49000	62000	62000	700	75	45850	45850
Gelderland	20	600	15600	350	100	31000 -sic	46600	50600	600	75	38850	38850
Holland	29	2000	58000	460	100	46000	104000	104000	1600	75	80900	80900
Zeeland	8	2000	16000	102	100	10200	26200	26200	1000	75	15650	15650
Luxemburg	20	500	10000	1169	100	116900	126900	126900	500	75	101675	101675
Namen	4	1000	4000	180	100	18000	22000	22000	700	75	16300	16300
totaal "Zeventien	197			6553					961900			775975
Provinciën"							X 4,5	4328550				3491887

ning mee houden dat in een voorstel voor een zo uitgebreid gebied als de Verenigde Provinciën uiteraard vereenvoudigingen voorkomen en dat er voor het bepalen van “gemiddelden” benaderend en sterk vereenvoudigend te werk gegaan wordt. Merkwaardig is evenwel het blijkbaar zeer preciese aantal “steden” en “dorpen”. Ook de graad van verstedelijking lijkt vrij precies als men de vorstendommen onderling vergelijkt. De “terres de promission” van Commynes uit de 15de eeuw, Vlaanderen en Brabant, lijken ook hier de gebieden met de grootste verstedelijking, zowel voor wat betreft het aantal steden als voor wat het gemiddeld aantal haarden per stad betreft.

In hetzelfde volume bevindt zich nog een ander project met dezelfde tendens, maar in scherpere bewoordingen: “Il est trop notoir et plus que public à tout le monde en quelle grandeur et prospérité les pays bas a esté au paravant de la venue des Espagnolz en iceulx n’ayant pas seulement excède en richesse tous aultres Royaulmes et pays, mais ont este le paradis terrestre et le trésor de tous biens et marchandises ensamble la nourriture de toutes et quelconques artifices et manufactures qui sont este mis à decadence par les troubles et seditions qui depuis dix ans encha se sont reputes ausdit pays per les ennemyz et tirans Espaagnolz”, waarbij in een randnota zelfs een berekening wordt gemaakt van de opbrengst die op die manier voor de schatkist kan gegeneerd worden⁵.

De administratie reageert opvallend positief bij monde van Frederic Perrenot⁶. Nog positiever klinkt zijn commentaar op het project van Haghenburgher. Achteraan het project volgt immers een zeer positieve brief van F. Perrenot Champigny:

5 BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume, f. 280 en 282: “le nombre de dix mille paroiches parmy villes et villaiges les estimant à 200 mesnaiges à 300.000 florins par sepmaine et à l’an 15 millions 6 tonneaulx de florins”.

6 Over F. Perrenot, heer van Champagny, zie N(ationaal) B(iografisch) W(oordenboek), I, kol. 749-753 door M. Van Durme en Biographie nationale, 17, kol. 46-58 door E. Gossart. - over zijn houding tegenover de voorliggende projecten: “il m’est avis que le nouveau centiesme n’agree pas à toutes provinces, mesmes à celle de Flandres, tellement que le moyen de Haghenbucher ni celuy du docteur Michaeli italien que je je vous envoyay depuis, ne se doivent pas abandonner d’autant que l’on peut apporter par mois grandes sommes qui est ce dont notre camp a besoing”. (BRUGGE, *Rijksarchief*, Aanwinsten 3956, 2de volume, f. 288r).

“Monseigneur, je vous envoie les inventions de Christoffel Haghensburcher et consorts qu’il emporte mirablement soient sollicitées, et mises en pratique au plus tost, s’il est possible, signamment pour les difficultez que j’apperçois que il y aurat à trouver argent d’ores en avant puisque nuls moyens ne pourroyent ester plus doux et faciles que ceux-ci . . . Ledit Christoffel s’offre de vous aller trouver à Bruges, ou là où il vous plaira, si vous le trouvez”. De brief vertrekt uit Brussel op 6 november 1577⁷. Men mag dus zonder aarzelen zeggen dat de administratie positief staat tegenover het project.

De gevens van Haghensburger laten in alle geval een grove schatting van de graad van verstedelijking toe. Die is blijkbaar het grootst in Holland, Vlaanderen en Brabant met 29, 28 en 26 steden, met resp. een gemiddelde van 2000, 2500 en 2500 huishoudingen per stad. Henegouwen telt blijkbaar 24 steden maar met gemiddeld slechts 1000 huishoudens. Zeeland heeft veel minder stedelijke agglomeraties (acht), maar blijkbaar is het gemiddeld aantal huishoudingen ook daar 2000. Gelderland en Luxemburg tellen ook vrij veel “steden” (twintig), maar telkens met minder huishoudingen (resp. 600 en 500). Utrecht heeft slechts weinig steden (vijf) met gemiddeld slechts 600 huishoudens. In Artesië, Friesland, Overijssel en Namen tellen de steden (resp. 12, 13, 8 en 4) gemiddeld 1000 huishoudingen.

Voor wat de niet-stedelijke agglomeraties betreft, wordt met een standaardgemiddelde van 100 huishoudingen per agglomeratie gerekend. Opnieuw tellen Vlaanderen en Brabant veel agglomeraties (resp. 1184 en 718), maar Luxemburg telt meer dorpen dan Brabant, namelijk 1169 volgens Haghensburger en meer dan 1400 volgens Grob en Vannérus⁸. Ook Henegouwen en Artesië tellen veel landelijke agglomeraties (resp. 950 en 850), terwijl Holland, Friesland en Gelderland een middenmoot vormen met resp. 460, 490 en 350 huishoudingen per niet-stedelijke agglomeratie. Een eerder gering aantal agglomeraties van dat genre komen voor in

7 BRUGGE, *Rijksarchief, Aanwinsten 3956*, 2de volume, f. 288r.

8 J. GROB en J. VANNERUS, *Dénombrements des feux des Duché de Luxembourg et Comté de Chiny*, t.I. *Documents fiscaux de 1306 à 1537*, Brussel, 1921.

Namen, Zeeland, Utrecht en Overijssel met resp. 180, 102, 70 en 30 huishoudingen.

Uit deze gegevens mag men met een grote korrel zout en zeer hypothetisch stellen dat de bevolkingsdichtheid waarschijnlijk het grootst is in Vlaanderen en Brabant. Ook Holland, Artesië en Henegouwen zijn vrij dichtbevolkt. Minder bevolkt zijn Friesland, Gelderland en Luxemburg. Eerder dun bevolkt zouden Zeeland, Namen, Utrecht en Overijssel kunnen zijn. Deze resultaten kunnen de toetsing met de gegevens verzameld door N.J.G. Pounds voor de zuidelijke Nederlanden vrij goed doorstaan, met enige nuancering voor Artesië en Luxemburg, volgens laatstgenoemde wat minder bevolkt⁹.

De verhoudingen tussen een aantal van de hier besproken vorstendommen blijkt ook uit volgende passus voorkomend in de resolutieboeken van het Brugse Vrije: "Als int jaer XV^CLI ghe-daen was aldaer Vlaendre betaelde croonen als Brabant betaelde guldens; Hollant betaelde ten zelve tijde deen helft dat Brabant gaf ende es nu zeere ghemindert hoewel tzelve lant van Hollant so ooc doet Brabant van daghe te daghe verrijct ende Vlaendre declineert; Henegauwe betaelde vierde van Brabant; zo ooc dede Arthois; Zelant twee vijfste deelen van Brabant; Utrecht een vijfste van Brabant; Rijssle, Douway ende Orchies een derde meer dan Zeelant welke oude maniere van doene alsnu gheheel gheinverteert es ende al gheleit up de crupe van Vlaendre die gheen gouverneur en heeft omme tzelve lant te supporten ofte excuseren"¹⁰. Een rangschikking naar belang van de vorstendommen is hier: Vlaanderen en Brabant, Holland, Henegouwen en Artesië, Zeeland en Utrecht. Spijtig genoeg wordt niet vergeleken met Luxemburg, Gelderland of Friesland.

Kunnen wij deze grove impressionistische en praktisch cijferloze indeling toetsen aan bronnen en gegevens die cijfers verstrekken? Soms kunnen wij op basis van de beschikbare cijfers - veelal schattingen - per "provincie" (vorstendom) het aantal haarden per km² bepalen. Het is evenwel merkwaardig hoe meestal, alle

9 N.J.G. POUNDS, 'Population and settlement in the low countries and northern France in the later middle ages', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2 (1971), p. 369-402.

10 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, Registers 25, f. 84v.

belangrijke studies ten spijt, een schijnbaar eenvoudig gegeven als de totale oppervlakte van een vorstendom onbekend is.

“Voor de tijd tot en met de 16de eeuw is ons inzicht in de demografische ontwikkeling beperkt. Bovendien is het bronnenmateriaal zeer ongelijkmatig verdeeld over de regio's, zodat frequent tot gewaagde extrapolaties moet worden overgegaan”, zo stellen E. Scholliers en Chr. Vandenbroeke terecht. “Door de onvolledigheid van de bronnen, vooral voor de oudste perioden, kunnen we slechts een fragmentarisch overzicht geven en moeten we de bespreking tot enkele streken of lokaliteiten beperken. Vooral voor de oudste taxaties zijn we haast uitsluitend aangewezen op enkele waarden voor Brabant, Frans-Vlaanderen en Henegouwen. Meer globale inzichten kunnen pas vanaf de 16de eeuw worden samengesteld.”¹¹

Een meer globale benadering van het bevolkingscijfer der Nederlanden - Verenigde Provinciën - werd gedaan door J.A. Van Houtte¹². Voor Friesland zou de bevolking in 1514 ongeveer 75000 inwoners geweest zijn. In de kasselrij Oudenaarde was de bevolkingsdichtheid 47 per km², iets groter dan die van Brabant en Henegouwen - 44 per km² in 1526 en 1540 - en de 40 van Holland. Dezelfde auteur vermeldt voor die periode een bevolkingsdichtheid van 22 per km² voor Friesland en nauwelijks 5,5 per km² voor Luxemburg. Voor Mechelen heeft Van Houtte 3860 belastbare huishoudingen gevonden, terwijl onze bron het cijfer 3000 geeft. Iedere vergelijking is onmogelijk en in alle geval niet accuraat zolang wij de juiste oppervlakte van ieder vorstendom niet kennen.

Op basis van de gegevens van Cuvelier kunnen wij ons - zo wordt algemeen aanvaard - een vrij goed beeld vormen van de Brabantse bevolking ca. 1530. De ongeveer 100.000 haarden bij Cuvelier¹³ kunnen de vergelijking doorstaan met de schatting tussen 109.850 en 141.800 van Haghenburger. Gelet op de vergelijkbare welvaart

11 E. SCHOLLIERS en Chr. VANDENBROEKE, 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden', (*Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5, Haarlem, 1980, p. 253-254.

12 J.A. VAN HOUTTE, *Economische geschiedenis*, p. 108-120.

13 J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)*, Brussel, 1912, p. 487.

en evolutie van Vlaanderen lijkt ook voor dat vorstendom een cijfer tussen 174.400 en 188.400 aanvaardbaar. Herinneren wij eraan dat Dhondt het aantal "landelijke" haarden voor Brabant in 1472 op 57.094 en voor Vlaanderen op 73.938 in 1496 bepaalde¹⁴. De verhouding tussen beide vorstendommen blijft dus ongeveer dezelfde (1/1,3), in alle geval tussen de "landelijke" agglomeraties enerzijds en de totalen anderszijds. De tellingen uitgegeven door Grob en Vannérus zijn aan grotere terughoudendheid onderworpen. Inderdaad weigerden heel wat heren en hun onderhorigen het aantal haarden mee te delen "les aucuns disans non estre du pays, les autres s'en voulans tenir por exemps". De ontvangers zelf signaleren dat niet steeds hetzelfde aantal en dezelfde agglomeraties vermeld worden en het blijkt dat dorpen met horigen - dus niet noodzakelijk met armen gelijkgesteld - voor die horige huishoudingen slechts de helft betaalden ("Mammeren, 2 mesnaiges francs et 28 de serfs valent 16 mesnaiges")¹⁵. Aldus werd het aantal huishoudingen voor Mammer van 30 naar 16 teruggebracht. Wij signaleerden boven dat bovendien een aantal heerlijkheden radicaal weigerden om mee bij te dragen. In het licht van deze kennis mag het totnogtoe aanvaarde cijfer van 15.500 voor Luxemburg in het begin van de 16de eeuw drastisch verhoogd worden¹⁶. Bovendien kunnen wij ons afvragen of ook het aantal haarden in de andere vorstendommen in sommige gevallen moet aangepast worden, vooral daar waar nog "horigen" onder de bevolking waren. Hoe dan ook, men zal wellicht in deze opgaven eerder naar onder dan naar boven overdreven hebben. Arnould berekende het aantal "bonnes villes" in Henegouwen op 21, terwijl Haghenger 24 opgeeft. De cijfers voor de plattelandsagglomeraties zijn ongeveer 600 bij Arnould¹⁷ en 950 bij Haghenger. Voor Overijssel geeft Slicher van Bath een inwonersaantal van 53.000 in 1475 en

14 C. CIPOLLA, J. DHONDT, M. POSTAN en Ph. WOLFF, *Anthropologie et démographie. Moyen Age. Rapport collectif*, Parijs, 1950, p. 63.

15 J. GROB en J. VANNERUS, *Dénombrements des feux*, t.I. *Documents fiscaux de 1306 à 1537*, p. 166, 67 en 99.

16 C. CIPOLLA, J. DHONDT, M. POSTAN en Ph. WOLFF, *Anthropologie et démographie*, p. 63.

17 M.A. ARNOULD, *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut (XIV-XVIIe siècle)*. Brussel, 1956, p. 307 en 313. Zie ook p. 453-454, waar 22 steden worden opgesomd in 1469.

van 71.000 in 1675, wat met ongeveer 11780 en 15780 haarden kan overeenstemmen¹⁸. Hier lijkt de schatting van Hagheburger niet overdreven. Voor Holland schat Van der Woude het inwonersaantal van Holland in 1514 op 275.000¹⁹ of naar algemeen wordt aanvaard 61.100 haarden. Faber van zijn kant berekent de inwoners van Friesland in 1511 op 75.000 tot 80.000 of ongeveer 17.000 haarden²⁰. Bij Haghenburger liggen de cijfers merkbaar hoger: x 1,5 voor Holland en x 3 voor Friesland. Het is moeilijk te aanvaarden dat het aantal haarden in de halve eeuw tussen de schattingen van Van der Woude en vooral van Faber enerzijds en die van Haghenburger anderszijds zo spectaculair zou gestegen zijn, alhoewel Van der Woude zelf opmerkt: "in Holland en Friesland was er een sterke bevolkingsgroei in de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw"²¹.

In deel 4 van de (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden schreven W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier en R.W.M. van Schaik een gedetailleerd en zeer grondig hoofdstuk "Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500"²². Daarin komen zij tot een geraamd bevolkingscijfer voor de Nederlanden omstreeks 1470 op ruim 2.600.000 inwoners, met inbegrip van het prinsbisdom Luik.

A.M. Van der Woude berekende het inwonersaantal van de noordelijke Nederlanden in 1800 op 2,1 miljoen. Ca. 1550 zouden deze noordelijke provincies 1,2 à 1,3 miljoen inwoners hebben geteld²³. De bevolking van de zuidelijke Nederlanden mag ca. 1800 wel-

18 J.A. FABER, H.K. ROESSING, B.H. SLICHER VAN BATH, A.M. VAN DER WOUDE en H.J. VAN XANTEN, 'Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey'. *A(fdeling) A(grarische) G(eschiedenis) Landbouwuiversiteit Wageningen. Bijdragen* 12, Wageningen, 1965, p. 47-113, vooral p. 74.

19 *Ibidem*, p. 50.

20 *Ibidem*, p. 63.

21 A.M. VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden', in: (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 5, Haarlem, 1980, p. 133.

22 W.P. BLOCKMANS, G. PIETERS, W. PREVENIER en R.W.M. VAN SCHAİK, 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: (*Nieuwe*) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 4, Haarlem, 1980, p. 44-45 (2.563.000 + 64.000 inwoners behorend tot de clerus, p. 43).

23 A.M. VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkeling', p. 123-125 en 134.

licht op ruim 3 miljoen geschat worden. Wij weten dat de groei tussen 1469 en 1740 eerder twijfelachtig was en zeker onderhevig aan conjuncturele storingen maar de grote druk op de bevolking begon pas met het hongerjaar 1566, dat gevolgd werd door allerlei uitpattingen, opeisingen en plunderingen van de soldateska²⁴. De periode tussen 1469 en 1566 was echter veel rustiger en, alhoewel zij getroffen werd door enkele epidemies en hongermomenten, is in die periode een jaarlijkse groei van 7 per duizend (wat zou neerkomen op een verdubbeling van de bevolking bij een constant groeicijfer) niet onmogelijk. Met een jaarlijkse groei van ongeveer 3 per duizend mag men het bevolkingscijfer bij constante groei vermenigvuldigen met ongeveer 1,5, wat ons, vertrekkend van de berekeningen van Blockmans, Pieters, Prevenier en van Schaik bij 3.900.000 brengt. Dit cijfer ligt perfect tussen beide uitersten van Haghamburger en is misschien realistischer dan wij op het eerste gezicht geneigd zijn te geloven. Is dit misschien de reden waarom de hoge echelons van de administratie het plan niet als een complete luchtbel beschouwen?

24 E. HELIN, 'Demografische ontwikkeling', p. 173-174.